

*Ірина БОНДАРЕНКО*

*Василь ПІРКО*

(Донецьк)

## **ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА В ТОПОГРАФІЧНИХ ОПИСАХ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ ст.**

Для нас, сучасників процесу відродження і розбудови Української держави, за яку 350 років тому підняв прапор визвольних змагань Б. Хмельницький із своїми сподвижниками, велике значення має оцінка тих подій історичною думкою минулого. Особливий інтерес викликають писемні пам'ятки періоду втрати Україною політичної

автономії, у зв'язку з ліквідацією Гетьманщини та Запорозької Січі. До числа таких пам'яток відносяться топографічні описи кінця XVIII ст.

За походженням та характером інформації вони поділяються на дві групи: складені згідно з постановою Сенату кінця 1777 р. без чіткого плану та за розісланою на початку 1784 р. програмою, розробленою в кабінеті імператриці під керівництвом П. Соймонова<sup>1</sup>. Необхідно зауважити, що серед описів як першої, так і другої групи переважають пам'ятки, представлені у вигляді офіційних документів, складених в губернських і намісницьких канцеляріях, подекуди завірені представниками місцевої влади, хоча й зустрічаються описи, в підготовці яких, особливо на завершальній стадії, досить виразно проявили себе конкретні особи, через що їх до певної міри можна віднести, з певними застереженнями, до числа авторських. Саме до такого типу пам'яток відносяться: «описи» Харківського намісництва І. Переверзева і Чернігівського — О. Шафонського<sup>2</sup>.

Від інших описів вони відрізняються вступними частинами, в яких розкривається історичне минуле регіону, хоча перший за структурою і змістом інформації може бути віднесений до першої групи пам'яток, а другий — до другої<sup>3</sup>. Незважаючи на це, якраз у вступних частинах цих описів і зосереджується основна інформація, на підставі якої можна дійти висновків про ставлення авторів та їх оточення до подій Визвольної війни<sup>4</sup>.

Як І. Переверзев, так і О. Шафонський зосереджують увагу на причинах Визвольної війни. Головною причиною війни І. Переверзев вважав порушення прав «русинів» у Речі Посполитій, наданих їм ще Казимиром Великим, який «націю русинів з'єднав з поляками в одну державу і зрівняв їх у правах, дозволивши займати як державні, так і військові посади нарівні з “натуралізованими поляками”, за винятком королівської влади, до якої допускалися лише католики»<sup>5</sup>. Наступні польські королі, у тому числі й Стефан Баторій, вступаючи на польський престол, давали клятву не порушувати ці привілеї. Останній, вступаючи на польський престол, не тільки підтвердив надані русинам привілеї, але й привів до доброго стану складену з них піхоту й кінноту та віддав їм місто Трахтемирів, в якому розмістився збройний завод і головна садиба козаків. За те русини понад 300 років служили польській державі, охороняючи її від татарських нападів<sup>6</sup>.

Однак після цього поляки все більше стали проявляти властолюбство і порушувати пункти «постанови»<sup>7</sup>. Як і Переверзев, так і Шафонський вважають, що першим на цей шлях вступило католицьке духовенство, яке стало обмежувати русинів в просуванні по службі, стежити за тим, щоб подружні пари були однієї релігії. Після цього

з'явилися претензії про переваги одних над іншими. Переверзев підкреслює, що рідко можна було знайти випадок, щоб якась місцева помилка не приписувалася цілій «нації», а в таких випадках завжди порушувався який-небудь із пунктів державної постанови, що підривало устої держави, спричиняло зростання ненависті між поляками і русинами. Справа дійшла до того, що поляк і русин терпіли один одного лише у тих випадках, коли не мали можливості скривдити один одного<sup>8</sup>. Після того як польська шляхта набула в Україні земельні володіння, щоб збільшити від них свої прибутки вона звертається до польського короля Владислава IV з проханням обмежити «вольності русинів».

Обидва автори сходяться на тому, що саме наступ польської шляхти наприкінці XVI — на початку XVII ст. спричинився до козацько-селянських виступів під керівництвом К. Косинського та С. Наливайка. Переверзев при цьому підкреслює, що Наливайка довгий час утримували в тюрмі, а потім стратили у Варшаві, не дочекавшись рішення спеціальної комісії, яка розглядала цю справу<sup>9</sup>.

Значне місце в обох описах відводиться опису подій 20–30-х рр. в Україні. Підкреслюється, що русини остаточно зневірилися у можливості мирним шляхом вирішити наболілі питання. Переверзев вважає, що найбільш яскравим доказом цього було рішення Сейму позбавити русинів усяких привілеїв і відняти у них Трахтемирів, а козаків замінити регулярними військами. Для приведення в дію цього рішення на Україну була відправлена польська армія, що й послужило початком Визвольної війни.

Обидва автори значне місце відводять особі гетьмана Богдана Хмельницького. О. Шафонський наводить багато відомостей про його походження та перші кроки діяльності. На думку дослідників, вони запозичені з літопису Г. Граб'янки<sup>10</sup>. Переверзев підкреслює, що Б. Хмельницький після обрання його гетьманом, першим своїм обов'язком вважав повідомити короля про всі обіди, які терпить «руський народ» від недотримання польськими магнатами і шляхтою попередніх договорів, і просив відновити їх, а також прийняти «націю русинів з військом» під особисте королівське заступництво<sup>11</sup>.

Це прохання король прийняв за справедливе, але Хмельницький в очах Сейму та польської шляхти постав як зачинщик нових виступів. Повз увагу Переверзева не пройшов і інцидент Хмельницького з Чаплинським. Автор підкреслює, що гетьман намагався вирішити його законним шляхом, звернувшись до Трибуналу. Проте затримка справи в Трибуналі підбадьорила Чаплинського і той під час наїзду на маєток Хмельницького не тільки пограбував майно і спалив млини та інші будівлі, але й «зганьбив дружину гетьмана, позбавивши її разом з

сином життя»<sup>12</sup>. Очевидно, що цим фактом автор намагався підкреслити особисті претензії гетьмана до польської шляхти, хоча в такому формулюванні цей епізод не повністю відповідає реальній дійсності.

Далі Переверзев повідомляє, що на той час у Хмельницького зібралось до «20 чоловік руської нації» в особистих справах. Під час розмов вони дійшли висновку, що утиски польської шляхти «перевершили всяку міру» і немає більше сил їх терпіти, а законним шляхом відшукати правду важко. Через те серед народу «проти поляків росте ненависть»<sup>13</sup>. Цією ситуацією вирішив скористатися Б. Хмельницький, щоб, як він про це заявив на переговорах з польською делегацією в Переяславі на початку 1649 р., перш за все відомстити за власні кривди.

В описі Харківського намісництва не повідомляється про основні події Визвольної війни 1648 р. Його автор дає їм загальну оцінку, підкреслюючи, що «козаки під керівництвом Хмельницького завдали великої шкоди польській шляхті», однак ці збитки були своєрідною відповіддю на знущання та утиски, яких зазнавав український народ. Переверзев посилається на листа Хмельницького польському королю, в якому той повідомляв, що тільки таким чином у такій ситуації можна було розраховувати на відновлення пограничних польською шляхтою прав народу, доведеного до крайніх меж<sup>14</sup>. Автор також подає відповідь нового польського короля Яна II польському панству, яке вимагало скликати посполите рушення проти козаків: «Вам не слід було притісняти козаків і палити млини Хмельницького»<sup>15</sup>. Таким чином автор опису намагався перекласти всю вину за збитки спричинені польській шляхті на неї, а не на королівську владу. За його словами, в ній Хмельницький і український народ сподівалися знайти підтримку у справедливому вирішенні своєї справи.

Більш детально на ході війни зупиняється О. Шафонський. Він навіть подає відомості про склад війська Б. Хмельницького: від 60 до 100 тис. чол<sup>16</sup>. Зате Переверзев більш детально зупиняється на подіях 1649 р., які він розглядає як помсту полякам за напад на Київ; позитивно оцінює успіхи Хмельницького у 1649 р., а Зборівський мир — як підтвердження попередніх і надання деяких нових прав русинам. На противагу 1649 р. негативно оцінює 1650 р., вважаючи, що саме невдачі Хмельницького стали поштовхом до втручання московського царя Олексія Михайловича в польські справи і повернення своїх одноплемінників до Російської співвітчизни<sup>17</sup>. Далі автор зосереджує основну увагу на переселенні українців («русинів») з Правобережної України, Поділля, Волині на лівий берег Дніпра й розселення їх на південь від Белгородської лінії. Він підкреслює, що початок цих переходів покладали мешканці Корсуня, Черкас та інших

розорених міст, які після невдач Б. Хмельницького в 1650 р. стали масово переходити на схід від Дніпра, осідаючи в межах Російської держави. Незабаром ця колонія перетворилася в багатолюдні поселення, перегородивши кримським та іншим татарам броди і переправи, якими вони користувалися для нападів на Росію. «Ці переселенці, повернувшись добровільно на запустілі землі своїх прабатьків склали новий у Російській державі громадський і військовий корпус під назвою слобідських полків»<sup>18</sup>.

Фактично для І. Переверзева події Визвольної війни були лише тим політичним фоном, на якому розпочалося масове заселення Слобідської України і формування слобідських козацьких полків, на історії яких він зупиняється більш докладно.

На відміну від Переверзева Шафонський розглядає події війни й після Білоцерківського договору. Він бачить в ній як позитивні, так і негативні сторони. За його спостереженнями протягом 6 років війни козаки мали з поляками 23 битви і майже всі вони виграли. В той же час війна вимагала поповнення армії, що примусило Хмельницького оголосити народові, що той, хто піде на війну, залишиться козаком. Це заохотило всіх до участі у війні і привело до масового покозачення населення. «Козаки й селяни, що приєдналися до них, стали не тільки військовими, але й цивільними начальниками, а заодно й власниками землі, присвоїли собі дворянські достоїнства, а також і закони», що на його думку, негативно позначилось на розвитку суспільства. Масове незадоволення народу порушило громадський порядок і правління. «Чернь отложась от повиновения своих владельцев, до такой дошла ярости и необуздания, что стала оных убивать, имения их расхищать...»<sup>19</sup> Це засудження дій повсталого народу свідчить про негативне ставлення Шафонського до масової участі народу у Визвольній війні, змін в державному управлінні.

Шафонський зазначає, що війна поставила перед Хмельницьким багато проблем, серед яких особливе значення мало утримання великої за чисельністю армії, яка фактично забезпечувала сама себе за рахунок «грабежу», а з подальшим продовженням війни все важче стало добувати не тільки військове спорядження, але й продукти, тим більше, що великих збитків Україні завдавали союзники Хмельницького — татари. Все це штовхало Хмельницького до пошуків виходу із ситуації, що й обумовило прискорення його зближення з Москвою. Це й пояснює відправку наприкінці 1653 р. до Москви посольства з проханням «прийняти його зі всією Малою Росією у вічне підданство»<sup>20</sup>.

У всіх описах Лівобережної України наявна оцінка Переяславської ради. О. Шафонський писав: «Коли гетьман Війська Запорозького

Богдан Хмельницький, після багатьох битв, звільнився від польського іґа і зі всім Військом Запорозьким, всією Малоросійською землею, містами та містечками перейшов під Всеросійську державу»<sup>21</sup>. Оцінюючи позитивно діяльність гетьмана Хмельницького, автор негативно ставиться до Запорозької Січі, розглядаючи її як деструктивну силу, котра постійно живила виступи народних мас.

Постає питання: якими джерелами користувалися автори для написання цих частин своїх праць. Щодо твору І. Переверзева, то на це питання відповідає сам автор у повній назві свого твору: «Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взытым к объяснению деяний и хронологии из Татарской истории Баядур-Хана-Абулгадзи, Российской истории князя Щербатова. Начертания европейской истории Готфрида Ахенвалла и Политической истории Самуила Пуффендорфа». Відносно твору О. Шафонського, то, на думку О. Апанович, в найбільшій мірі автор скористався козацькими літописами, перш за все — літописом гадяцького полковника Григорія Граб'янки<sup>22</sup>.

Уважне вивчення змісту обидвох творів дає підстави стверджувати, що їх автори користувалися різними джерелами, крім тих, про які вони в тій чи іншій формі згадують у своїх працях, що вони непогано були обізнані з тогочасною історичною літературою.

---

<sup>1</sup> Більш докладно про це йдеться: Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 5; Пирко В. А. Описания наместничеств Украины как исторический источник / Проблемы типологии и информационных возможностей // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. — Днепропетровск, 1985. — С. 93–97.

<sup>2</sup> Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятых к объяснению деяний и хронологии из Татарской истории Баядур-Хана-Абулгадзи, Российской истории князя Щербатова, Начертания европейской истории Готфрида Ахенвалла и Политической истории Самуила Пуффендорфа // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — С. 15–56; Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским. — К.: Изд. М. Судиенко, 1851. — 583 с.

<sup>3</sup> Литвиненко М. А. помилково вважала, що опис Чернігівського намісництва О. Шафонського послужив прикладом для І. Переверзева. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. — Харків, 1970. — С.133.

<sup>4</sup> І. Переверзев працював у Харкові «директором народних училищ», а О. Шафонський — секретарем в канцелярії Чернігівського намісництва.

- <sup>5</sup> Описи Харківського намісництва. — С. 17.
- <sup>6</sup> Там же. — С. 18.
- <sup>7</sup> Там же. — С. 19.
- <sup>8</sup> Там же.
- <sup>9</sup> Черниговского наместничества топографическое описание. — С. 7.
- <sup>10</sup> Апанович О. М. Значення праці О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание для вивчення історії Лівобережної України в другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1960. — № 5. — С. 40–62.
- <sup>11</sup> Описи Харківського намісництва. — С. 20.
- <sup>12</sup> Там же.
- <sup>13</sup> Там же.
- <sup>14</sup> Там же.
- <sup>15</sup> Там же. — С. 21.
- <sup>16</sup> Черниговского наместничества топографическое описание. — С. 59.
- <sup>17</sup> Описи Харківського намісництва. — С. 21.
- <sup>18</sup> Там же.
- <sup>19</sup> Черниговского наместничества топографическое описание. — С. 60.
- <sup>20</sup> Там же.
- <sup>21</sup> Там же. — С. 61.
- <sup>22</sup> Апанович О. М. Вказ. праця. — С. 42.